

TÜRK DİLLERİNDE BELİRTME-YÖNELME DURUM EKİ DEĞİŞMESİ: BİR DEĞERLENDİRME*

Mevlüt ERDEM**

Özet: Durum kategorisiyle işaretlenen yüklem unsuruları (özne, belirtili nesne ve dolaylı nesne) temel gramatikal ilişkileri ve aynı zamanda belli anlamsal rolleri üstlenirler. Eskiden belirtme durum ekli (belirtili nesne), Türkiye Türkçesinde ise yönelme durum ekli (dolaylı nesne) unsur isteyen bazı fiillerin (bin-, söv- ve başla-) diğer Türk dillerindeki morfolojik işaretlenmeleri kısmen benzerlik gösterse de büyük oranda farklılaşır. Bu farklılaşmaları çeşitli sözdizimsel değişimler de destekler. İncelenen fiillerin özne dışındaki ana unsurları geniş anlamda hedef anlamsal rolünü üstlenir. Makalede ilgili fiillerin belirtme veya yönelme durum ekiyle işaretlenmesinin onların algılanmasını, sentaktik değişimlerdeki rolünü ve zihin sözlüğünde kodlanmasını etkileyip etkilemediği örneklerle tartışılacaktır. Türk dillerinde en azından bazı fiillerde biçimbilimsel işaretlemeyle gramatikal ilişkiler arasında birebir eşleşme olmadığı iddia edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Gramatikal ilişkiler, belirtme durum eki, yönelme durum eki, belirtili nesne, belirtisiz nesne, hedef rolü, durum kategorisi, dil değişimi, Türk dilleri.

Accusative-Dative Case Alternation in Turkic Languages: An Evaluation

Abstract: The dependents of a predicate marked with case morphology (subject, direct and indirect object) reflect essential grammatical relations and certain semantic roles. The morphological markings of some verbs (bin- 'to mount', söv- 'to curse' and başla- 'to begin, start') which required formerly an accusative case (direct object) and now takes a dative case (indirect object) in Modern Turkish differentiate substantially in other Turkic languages though there are partly some similarities. Grammatical operations such as passives and causatives support these different markings. The main arguments except the subject, of the examined verbs behave a goal semantic role in a broad sense. In this article, it is discussed to what extent the accusative or dative marking of the verbs in question affect their perception, the role of syntactic operations and their codification in mental lexicon by giving examples from various Turkic languages. It is claimed that there is no one to one mapping, at least

* Bu makaleyi yazarken birçok kişinin yardımını gördüm. Çiğdem Balım, Gülnisa Nazarova, Umida Khikmatillaeva, Maral Töre, Kanyshai Turdumatova, Oraz Sapashev ve Tuerkezhati Baisier'e katkılarından dolayı çok teşekkür ederim.

** Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, E-posta: mevluterdem@hacettepe.edu.tr.

for some verbs, between grammatical relations and morphological markings in Turkic languages.

Key words: *Grammatical relations, accusative case, dative case, direct object, indirect object, goal role, case categories, language change, Turkic languages.*

Giriş

Cümlenin en önemli unsuru olan fiil hem anlamsal olarak hem de cümledeki diğer unsurlarla ilişkisi açısından oldukça önemli bir işleve sahiptir. Fiiller, anlamsal açıdan iç zamansal ilişkileri yani kılınış özelliklerini vurgular. Onların unsurlarıyla bağlantıları da sentaktik özelliklerini ortaya çıkarır. Türkçe geleneksel çalışmalarda fiiller ve aldıkları unsurlar (tamlayıcıları) genellikle tek boyutlu, biçimsel olarak incelenmiş, bunların gramatikal ilişkiler ve anlamsal rollerle olan bağlantılarına değinilmemiştir. Önceki çalışmalar (bk. yazının dördüncü bölümü) Eski Türkçede bazı fiillerin belirtme durum ekli unsurlarının Orta Türkçe döneminden itibaren yönelme durum ekiyle işaretlenmeye başladığı katkısını yapmıştır. Bu çalışma Türkiye Türkçesinde yönelme durum ekiyle işaretlenen bazı fiillerin (*bin-*, *söv-* ve *başla-*) diğer Türk dillerindeki morfolojik işaretlenmelerinin ne kadar Türkiye Türkçesiyle örtüştüğünü tartışacaktır. Burada incelenen fiiller dikkate alındığında bu fiillerin nesnelere (belirtili nesne veya dolaylı nesne) olan gramatikal ilişkisi farklı olabilmektedir. Yani ilgili fiillerin unsurlarının anlamsal rolleri değişirse de bu fiiller ya belirtili ya da dolaylı nesne olarak işaretlenmektedir. Türk dillerinde belirtili nesne veya dolaylı nesne olarak işaretlenen bu unsurların aslında, bazı Türk dillerinde yaygın olarak belirtme durum ekiyle işaretlenebile, geniş anlamda *hedef* anlamsal rolünü taşıdığı gösterilecek ve bu tür işaretlenmelerin Türk dillerinde düzenli olup olmadığı araştırılacaktır. Dahası, fiilin belirtme veya yönelme durum ekiyle işaretlenmesinin yol açtığı çeşitli sentaktik etkiler örneklerle tartışılacaktır.

Bu çalışmada ilk önce gramatikal ilişkileri ifade eden özne, nesne vb. temel kavramlar açıklanacak daha sonra belirtme ve yönelme durum eklerinin işaretlenmesi ve bu eklerin işlevleri üzerinde durulacaktır. Sonraki bölümler sırasıyla dünya dillerinde ve Türkçede fiillerin aldıkları unsurların işaretlenmesindeki değişiklikleri kapsayacaktır. Son bölüm, ilgili fiillerin Türk dillerindeki işaretlenme durumlarını ve bazı karşılaştırmaları tartışacaktır.

1. Gramatikal ilişkiler

Oldukça geniş anlamalı bir terim olan *gramatikal ilişkiler* bağımlılık ilişkisi içinde bulunan öbek(ler) için kullanılır ve geniş anlamda ad öbeklerinin yüklemle olan ilişkilerini inceler (Blake, 2001; Faarlund, 2001; Palmer, 1994; Trask, 1999; Van Valin, 2001). Gramatikal ilişkiler yönetim çerçevesi, anlamsal roller, uyum vb. farklı bakış açılarıyla da ele alınabilir (Faarlund, 2001). Dünya dilleri yüklem en önemli unsurları olan özne ve nesneyi kodlama bakımından farklılaşırlar. Türkçe gibi olan akkuzatif dilleri özneyi yalın durumda bırakırken nesneyi belirtme durum

ekiyle donatır. Diğer taraftan geçişli fiilin nesnesiyle geçişsiz fiilin öznesinin aynı fakat geçişli fiilin öznesinin farklı biçimlerle işaretlendiği diller de ergativ (*ergative*) dillerdir. Ergativ diller, özellikle Avustralya, Güney Amerika, Kafkasya, Asya ve Pasifik bölgelerinde yer alır (Örnekler için bk. Palmer, 1994: 53-56). Türkçe gibi diller gramatikal unsurları yani özne, nesne vd. morfolojik bir araçla, yani durum ekleriyle kodlar. Gramer teorileri içinde hangi unsurların gramatikal ilişkiyi ifade ettiği, bunların sayısının ne kadar olduğu konusunda tam bir birlik yoktur (ayrıntılar için bk. Farrell, 2005: 14-38). Gramatikal unsurlar ve gramatikal ilişkiler belirlenirken de fiilin istediği temel unsurlar dikkate alınır. Birçok söz dizimsel model yüklem ve yüklem ekleri ve diğerleri arasında keskin bir ayrım yapar. Örneğin Van Valin tarafından geliştirilen *Rol ve Referans Gramerinde* cümlelerin unsurları öz (*core*) ve dış (*periphery*) şeklinde ikiye ayrılır. *Leslie ate the sandwich in the kitchen* 'Leslie sandviçini mutfakta yedi.' gibi bir cümlede özne, yüklem ve yüklem bağılı unsur öz; *in the kitchen* unsuru ise cümle dış unsurudur (Van Valin, 2001: 206).

Cümlelerin veya yüklem ve yüklem eklerinin en temel gramatikal kategorileri özne (*subject*) ve belirtmeli nesnedir (*direct object*). Burada öznenin ve nesnenin çok farklı anlamsal rolleri içerebileceği belirtilmelidir. Özne pozisyonunu dolduran unsur genellikle tipik bir kılıcıdır (*agent*) ve cümledeki en etkili unsurdur. Nesne pozisyonu da çok farklı semantik rollerle doldurulabilir. Nesnenin anlamsal pozisyonlarından en tipik olanı şüphesiz etkilenen (*patient*) rolüdür. Dolaylı nesne (*indirect object*) de gramatikal ilişkilerde önemli yer tutar ve taşıdığı anlamsal roller genellikle *deneyimci*, *algılayan* vb. rollerdir. Türkçe geleneksel gramerlerde (Ergin, 1985) genellikle dolaylı nesne terimine rastlanmazken modern anlamda yazılmış Türkçe gramerlerde (Göksel & Kerslake, 2005; Kornfilt, 1997; Lewis, 2000) bazı fiillerin unsurlarını tanımlamada bu terim de kullanılır. Örneğin *Ahmet kitabı annesine verdi* cümlesinde *annesine* unsuru dolaylı nesnedir. Özne ve nesne dışındaki fiile bağlı olan unsurların sentaktik işlevleri yoktur ve cümledeki farklı anlamsal işlevleri yerine getirirler. Bu yüzden yalın, belirtme, ilgi ve yönelme durumu gramatikal (veya sentaktik) durum ekleri; bulunma, ayrılma, araç vb. gibi ekler de semantik durum ekleri olarak değerlendirilir (Blake, 2001: 31). Türkçede gramatikal ilişkileri gösteren unsurların anlamsal değerleriyle ilgili bazı temel sınıflandırmalar ve değerlendirmeler Uzun (2000: 105) tarafından yapılmıştır.

2. Belirtme ve yönelme durum kategorisinin işaretlenmesi ve bu kategorilerin işlevleri

Belirtme ve yönelme durumu eklerinin morfolojik işaretlemeye ve gramatikal ilişkilerde üstlendiği bazı temel görevler bu yazının konusuyla doğrudan ilgili olmasından dolayı burada bu kavramlar kısaca açıklanacaktır.

Durum, bağımlı isimlerin bağılı oldukları başla (ana unsurla) ilişkilerini gösteren bir kodlama sistemidir ve cümle seviyesinde olabileceği gibi öbek seviyesinde de bir kodlama olabilir (Blake, 2001: 1). Türkçede cümlelerin unsurları yani fiile bağlı

birimlerin hangi gramatikal ilişkiyi ifade ettikleri durum ekleri sayesinde belirgin hale gelir. Fakat bazı durumlarda herhangi bir durum ekiyle işaretlenmemiş bir ismin (belirtisiz nesne veya belirtme durum eksiz nesne) yüklemle olan gramatikal ilişkisini belirleyen şey onun cümledeki sıralanışıdır (belirtisiz nesnenin Türkçedeki yeri için bk. Karahan, 2007: 327-335).

Türkçede nasıl özne için varsayılan durum eki yalın durum ise fiilin nesnesi için de belirtme durumu varsayılan (default) durum ekidir. Fiile bağlı unsurların durum ekleriyle işaretlenmesi genellikle *gramatikal* veya *sentaktik durum* (syntactic case) olarak bilinir. Chomsky tarzı sentaktik gelenekte ise bu *yapısal durum* (*structural case*) diye isimlendirilir.

Durum ekleri içinde önemli işlevi olan belirtme ve yönelme durum ekinin dünya dillerindeki işlevlerine bakıldığında bunların dillerde birebir örtüşmediği görülür. Yönelme durumu; iki değerli (*yardım etmek* gibi, *Ali Hasan'a yardım etti.*) ve üç değerli fiillerin (*vermek* gibi, *Ali Hasana bir kitap verdi.*) dolaylı nesnesi, anlamsal açıdan da *amaç* ve *yararlanan* rollerini üstlenir. Diğer taraftan fiilin belirtili nesnesini işaretleyen belirtme durum ekiyle yönelme durum eki arasında işten etkilenme yönüyle belirgin bir fark vardır. Belirtme durumu işten doğrudan etkilenen nesnelere/varlıkları, yönelme durumu ise işten doğrudan etkilenmeyen nesnelere/varlıkları kodlar. Böyle bir semantik yaklaşım her zaman durum eklerini belirlemede işe yaramayabilir. Türkçede olduğu gibi dillerde işten doğrudan etkilenmeyen varlıkların belirtme durum ekiyle işaretlendiği durumlar da vardır (Blake, 2001: 144). Burada morfolojik durum ekleri, gramatikal ilişkiler ve semantik roller arasında bir örtüşmenin var olup olmadığının cevaplanması gerekmektedir. Dilbilim çalışmalarında morfolojik durum ekleri, gramatikal ilişkiler ve semantik roller arasında bir örtüşmenin var olduğu kabul edilmiş ama daha sonra yapılan çalışmalar böyle bir örtüşmenin çok homojen olmadığını göstermiştir (ayrıntılı bilgi için bk. Maling, 2001: 420). Dillerde belirtme durum ekiyle işaretlenmiş *hedef* rolleri olabileceği gibi yönelme durum ekiyle kodlanmış *tema* rolleri de bulunabilir. Örneğin İzlanda dilinde *loka* 'kapamak' fiili yönelme durum ekiyle işaretlenen *tema* nesnesi isterken Almancada *einladen* 'davet etmek' ve *besuchen* 'ziyaret etmek' fiilleri belirtme durumuyla kodlanan *hedef* rollerini almaktadırlar (Maling, 2001: 461, 457).

3. Fiillerin aldıkları unsurların işaretlenmesindeki değişimler

Gramatikal unsurların morfolojik olarak işaretlendiği dillerde özne, nesne ve diğer unsurların işaretlenmesinde birebir örtüşme görülmez. Yani, bir fiilin istediği bir isim öbeği belirtme durum ekiyle işaretlenirken aynı fiil başka bir dilde başka bir durum ekiyle işaretlenebilmektedir. Örneğin İngilizcede *help* 'yardım etmek' fiili *I helped him* cümlesinde bir nesne alırken aynı cümlenin Türkçe karşılığında, *Ona yardım ettim*, *yardım et-* fiili kendisine yönelme durum eki isteyen bir zamir almaktadır. Yine benzer biçimde Türkçe *nefret et-* vb. bazı fiiller *O adamdan nefret eder* örneğinde olduğu gibi ayrılma durum ekiyle işaretlenirken aynı fiil İngilizcede

(*S/he hate that man. *S/he hate from that man.*) herhangi bir ön edatla kullanılmaz. Bu farklı işaretlenmelerde de görüldüğü gibi dünya dillerinde özellikle önemli gramatikal ilişkiyi gösteren unsurlar arasında farklı kodlama biçimleri vardır.

Doğal karşılanabilecek böyle bir durum eki farklılaşması bir dilin tarihi seyri içinde de gözlemlenebilir. Yani bir dilin tarihi dönemlerinde bir fiilin durum ekleriyle işaretlenmesinde çok farklı değişimler gerçekleşebilir. Eski dönemlerinde durum ekleriyle işaretlenen unsurlar dilin morfolojik işaretlemeyi uzaklaşmasıyla morfolojik durum işaretleyicisini, İngilizcede olduğu gibi, kaybedebilir (van Kemenade, 1987: 66). Konuyla ilgili bazı ilginç örnekler İzlanda dilinden izlenebilir. Tarihsel olarak İzlanda dilinde özneler belirtme ve yönelme durum eklerini taşıyabilir. Fakat Modern İzlanda dilinde belirtme durum ekli özneler yerlerini yönelme durum ekli öznelere (*dative substitution*) bırakmaktadırlar (Barðdal, 2011: 76).

Yine Modern İzlanda dilinde yönelme durum eki isteyen birçok fiil vardır. Tarihsel anlamda bunlardan birçoğu yönelme durum ekli işaretlenmelerini korumuşlar, fakat sınırlı sayıdaki fiil belirtme durum ekli işaretlenmeden yönelme durum ekli işaretlenmeye veya tam tersine doğru bir değişim geçirmişlerdir. *Hegna* ‘cezalandırmak’ fiili bir zamanlar yönelme durum ekini alırken bu fiil Modern İzlanda dilinde belirtme durum ekiyle işaretlenmektedir.

Eski Latince bazı fiiller belirgin bir şekilde belirtme durum ekli unsurlar alırken bazı hallerde aynı fiiller yönelme durum ekli unsurları da taşıyabilmektedir. Bu fiillerden bazıları Katalanca, İspanyolca, Fransızca ve İtalyancada belirtme durum ekinden yönelme durum ekine doğru; bazıları ise, örneğin Katalanca, yönelme durumundan belirtme durumuna doğru bir değişim geçirmişlerdir (Kaufmann, 2005: 127-130).

Yukarıda görüldüğü gibi dillerde görülen fiillerin durum eki isteme değişimi bazı açılardan birbirine benzemektedir. Avrupa dillerinde görülen fiillerin istem değiştirmesi, aşağıdaki bölümlerde görüleceği gibi, Türkçede de çeşitli örneklerle sahiptir. Oğuz Türkçesinin geçirdiği bazı fiillerdeki durum değişikliğinin (belirtme durum ekinden yönelme durum ekine doğru) diğer Türk dillerindeki morfolojik işaretlenmelerinin nasıl gerçekleştiğinin araştırılması gerekmektedir.

4. Türkçede artzamanlı olarak fiillerin aldıkları unsurların işaretlenmesindeki değişimler

Türkçede kullanılan bazı fiillerin, diğer dillerde olduğu gibi, aldıkları unsurların durum ekleriyle işaretlenmesinde bazı değişimlere rastlanır. Örneğin Eski Türkçede bulunma ve çıkma durumu için ayrı ekler bulunmaz. Bunun yerine bulunma-çıkma durumu bir ekle işaretlenir: -DA. *Tabgaç kaganta* ‘Çin İmparatorundan’, *altun yışda* ‘Altay dağlarında’ (Tekin, 2003: 113). Benzer kullanımlar daha sonraki dönemlerde de görülür. Örneğin Eski Anadolu Türkçesinde, *Beşir elinde gömleği Ya’kub alur, alında bir öpdü* gibi örneklerde, -dA bulunma durum eki ayrılma durum eki işlevinde kullanılmıştır (Timurtaş, 1985: 436). *Anda Âdem peygambere buluşdı*

(Erdem, 2009: 54) örneğinde de *buluş-* fiilinin *ile* yerine *-A* yönelme durum ekini alması da benzer bir işlev değişikliğini yansıtır. Fiillerde semantik değer ifade eden durum eklerindeki (bulunma, ayrılma, kısmen yönelme) değişimler gramatikal değişimlerde önemli rol oynamazlar. Burada asıl dikkat çeken husus gramatikal ilişkilerde önemli olan unsurların (özne ve nesne) işaretlenmesindeki değişimlerde görülür. Türkçe fiil ve unsurlarına bu açıdan bakıldığında söz dizimini ve leksikonu etkileyen değişimler gerçekleştiği görülür ve bunlar çeşitli çalışmalarda incelenmiştir. Erdem (2004b), Türkçede *bin-* fiilinin aldığı unsurlardaki durum eki değişimini tarihsel olarak inceler. Eski Türkçede belirtme durum ekiyle işaretlenen bu fiil (1a örneği) daha sonraki dönemlerde, Eski Anadolu Türkçesi, hem belirtme durum ekiyle hem de yönelme durum ekiyle işaretlenmiştir (1b ve 1c örnekleri). İlerleyen dönemlerde, Modern Türkçede kullanıldığı gibi, ilgili fiil sadece yönelme durum ekiyle veya eksiz işaretlenmeye başlamıştır.

1. a) Ekinti işbara yamtar boz atıy binip tãgdi. (Tekin, 1968: 235)
'İkinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etti.' (Tekin, 1995: 47)
- b) Kazanun ... şehbãz atlarını binmişüz (Tezcan & Boeschoten, 2001: 51).
- c) Bir gün ata bin-üb ... (Tezcan & Boeschoten, 2001: 182).

Erdem (2004a) fiillerin unsurlarında özellikle belirtme durum ekinde yönelme durum ekine doğru gelişen değişimleri Eski Anadolu Türkçesi çerçevesinde değerlendirir ve *bin-*, *söv-*, *başla-* gibi fiillerin unsurlarını söz dizimsel değişimlerdeki işlevi açısından değerlendirir. Erdem, ilgili yazısında *bin-*, *söv-* ve *başla-* fiillerinin Eski Türkçede ve kısmen Orta Türkçede belirtme durum ekleriyle çekimlendiğini, Orta Türkçe döneminde belirtme durum ekli kullanımlarla birlikte yönelme durum ekli yapıların varlığına dikkat çeker. Belirme durumuyla çekimlenen örnekler ve yönelme durumuyla çekimlenen örneklerden bazıları aşağıdaki gibidir:

2. a) ... *atlarını* bindiler (Ergin, 1997: 96) ~ kara koç *ata* binenler (Ergin, 1997: 164)
- b) Kocanuñ *ağzın* sögdi. (Ergin, 1997: 83) ~ menüm *ağzuma* sögüp-durur-idüñ (Ergin, 1997: 136)
- c) Başlaya imam *namazı*.... (Bilgin, 1996: 218) ~ andan *fatihaya* başlaya (Bilgin, 1996: 218)

Sultanzade (2012) ise Türkçenin önemli tarihi eserlerinden biri olan Dede Korkut Kitabı'ndaki bazı fiillerin söz dizimsel değerlerine (*istem, syntactic valency*) yoğunlaşır ve Dede Korkut Kitabı'nda kullanılan fiillerin unsurlarını Modern Türkçe ve Azeri Türkçesiyle karşılaştırır. Sultanzade'nin incelediği ve Azeri Türkçesiyle karşılaştırdığı fiiller sırasıyla *as-*, *at-*, *buluş-*, *doy-*, *iliş-*, *incin-*, *ko-/ koy-*, *kon-*, *kop-*, *kur-*, *tik-/ dik-*, *küs-*, *muştula-*, *öp-*, *sarmaş-*, *sor-*, *sög-*, *toğ-*, *ur-*, *usan-*,

yapış-, *yaralan-* fiilleridir. Sultanzade, fiillerin istem değişikliğininin a) diyalekt, bireysel ve içerik etkisi, b) yer değiştirme, c) fiilin anlamı gibi üç temel nedene bağlı olduğunu savunur.¹

5. Türk dillerindeki durum

Tarihsel olarak gözlemlenen Türkçe fiillerdeki istem değişikliğininin diğer Türk dillerinde yansımalarını araştırmak ilginç sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Bu bölümde anlamsal özellikleri birbirinden kısmen bağımsız, Türkiye Türkçesinde belirtme durum ekli unsurdan yönelme durum ekli isim unsuru istemeye başlayan bazı fiillerin (*bin-*, *söv-* ve *başla-*) Türk dillerinde hangi durum ekleriyle işaretlendiklerine bakılacaktır. Bu amaçla Johanson (1998a: 82)'un Türk dillerinin sınıflandırması esas alınacak ve her gruptan birkaç Türk dilinde ilgili fiillerin istediği unsurların hangi durum ekiyle işaretlendiği çeşitli monografilerden, sözlüklerden ve *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*'nden (TDTEA) derlenen verilerde sorgulanacaktır. Elde edilen verilerden bu yapıların söz dizimsel dönüşümlerdeki işlevi sorgulanarak zihinsel sözlükteki temel kodlamanın ne olabileceği araştırılacaktır.

5.1 Bin- fiili

Modern Türkçede -A yönelme durum ekini isteyen *bin-* fiili, Türk dillerinde, diğer Oğuz grubundaki dillerde bile, *m*'li biçimle kullanılır. Fiilin ünlüsü de düz (*min-*) veya yuvarlak (*mün-*) olabilmektedir. Modern Türkçede *bin-* biçimindeki fiil, Türkmencede *mün-*, *min-* biçimindedir. Aldığı unsurlar açısından bakıldığında Modern Türkçe dışındaki Oğuz dilleri Modern Türkçeden farklılaşır. İlgili fiil hem yönelme hem de belirtme durum ekleriyle kodlanabilir. Türkmencede yönelme durum ekli kuruluşların baskın olduğu burada belirtilmelidir. Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi yönelme durum eki alan isim öbeği bir hayvan adı olabileceği gibi bir kayık, vagon vb. araçlar da olabilmektedir.

3. ...onsonam *ata min-de...* ‘... ondan sonra da ata bin de benim peşime düş!
(Trkm, tdtea-11: 126)23

¹ Fiiller ve unsurları ile ilgili bu tarihsel değerlendirmeler dışında konunun Anadolu ağızları içindeki yerine de değinen, araştıran birçok çalışma vardır. Bu çalışmanın kapsamı kısmen Türkçenin tarihsel gelişimi ve Türk dillerine yansımaları olduğu için burada bunlardan sadece birkaçını zikretmek yeterli olacaktır. Korkmaz (1995: 222-231) Batı Anadolu ağızlarında (Manisa, Denizli, Aydın, Kütahya) yükleme hâli eki ile yönelme hâli eklerinin birbirleri yerine geçmiş örnekleri üzerine yoğunlaşır ve bu olayı tarihsel nedenlere bağlayarak açıklamaya çalışır. Demirci (2007: 126-139) de çeşitli dillerden ve özellikle Anadolu ağızlarındaki durum eki nöbetleşme örneklerini hareketle inceler.

² Bu yazıda kullanılan Türk dilleriyle ilgili kısaltmalar şöyledir: Alt: Altayca, Azer: Azerice, Dol: Dolganca, Hak: Hakaşça, Kaz: Kazakça, Kırg: Kırgızca, KrKal: Karakalpakça, KrMal: Karaçay-Malkarca, Kum: Kumukça, Nog: Nogayca, Özb: Özbekçe, SUyg: Sarı Uyğurca, Tat: Tatarca, Trkm: Türkmençe, Tuv: Tuvaca, Uyg: Yeni

mün- fiili yukarıdaki örneklerin yanında Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde görülen bağlanma biçimine de sahiptir. Yani, fiile bağlı unsur belirtme durum ekiyle işaretlenmektedir. Bu tip örnekler azımsanmayacak kadar sık kullanılmaktadır.

4. a) ... *bir atı münüp* ... ‘... bir ata binmiş. (Trkm, TDTEA-10: 110)’
b) *Eşeğimi münüp öye gaytdım*. ‘Eşeğimi binerek eve döndüm. (Trkm, Arnazarov, 2008: 39)³⁴

Bu örneklerden sorgulanması gereken özellik hedef rolüne sahip *atı*, *eşeğimi*, *atını* belirtme durum ekinin ettirgen yapıda kendisini koruyup korumadığı veya ne derece koruduğudur.

5. a) ... *Akpamıgı ø mündürüp goyberyérler*. ‘... Akpamık’ı bindirip koyuverirler. (Trkm, TDTEA-10: 112)’
b) ... *seni ø mündürece halımız yok* ... ‘Seni bindirecek hâlimiz yok.. (Trkm, TDTEA-10: 243)’

Bu örneklerde dikkati çeken husus ettirgen yapının gerekliliğinden dolayı cümlede yer alan belirtme durum ekli nesnenin yer almasıdır. Bu yapılarda eksik olan unsur, hedef rolünü belirten yönelme durum ekli dolaylı nesnedir. Fakat aşağıdaki sınırlı sayıdaki ettirgen örneklerde de fiile yönelme durum ekiyle bağlanmış biçimler de vardır.

6. *Göroğlı meni Giratın sırtına mündürüp* ... ‘Köroğlı beni Kırat’ın sırtına bindirip ... (Trkm, TDTEA-11: 399)’

Edilgen yapıyla ilgili bir örneğin yer alması ve bu örneğin de bütün unsurlara sahip olmaması Türkçede bu fiilin edilgen yapıdaki durumunu tespit etmeyi zorlaştırır da ana dili Türkçede olan birisi rahatlıkla (7b) edilgen yapısını oluşturabilmektedir.

7. a) *Eşeksin sen eğer münülyen bolsan, / Eğer münüyen bolsan yene eşeksin*. ‘Eşeksin sen eğer binilen olsan, / Eğer binen olsan yine eşeksin. (Trkm, TDTEA-11: 481)’
b) *Ata münüldi*. (Trkm)

Özbekçede fiil *min-* biçimindedir ve fiilin unsurlarıyla olan ilişkisi Türkçede örneklere benzer. Fiil, bazen belirtme durum eki bazen de yönelme durum ekli biçimler istemektedir. Uygurcada ve Sarı Uygurcada ise *min-* fiili belirtme durum ekiyle işaretlenmektedir (Engesæth, Mahire Yakup & Dwyer, 2010; Schwarz, 1992). Aşağıdaki ilk örnekler Özbekçe ve Uygurcadaki yönelme durumu ekini alan örnekleri gösterirken sonraki yapılar da Özbekçe, Uygurca ve Sarı Uygurcadaki belirtme durumu ekini alan yapıları örneklendirmektedir.

Uygurca, Yak: Yakutça. Örneklerdeki (Kırg), (Trkm) vb. kısaltmalar ana dil konuşurlarından elde edilmiştir.

³ Tercümesi de aynen alınmıştır: ‘Eşeğimi binerek ...’

8. a) *Atga* minip ... ‘Ata binip (Özb, TDTEA-15: 68)’
b) *atqa* minmek, *velisipitke* minmek (Uyg, Demirez Güneri, 2007: 605)
9. a) *eşekni minib ketdimi* ‘eşeğe binip mi gitti (Özb, TDTEA-14: 292)’
b) *aʔni* mini uçtu kittu bu. ‘He immediately left (the palace) and flew away riding his horse’ (Uyg, Yakup, 2005: 139)’
c) *atni* yawdaq min- ‘to ride a horse bareback (Uyg, Schwarz, 1992: 782)’
d) pür cazi ziyit-iñ-ki *aʔt-ti* min-tir-yi ... ‘one family let their son mount a horse’ (SarU, Roos, 2000: 259)’

Şimdi yukarıdaki Özbekçe ve Uygurca yapıların ettirgen biçimlerde oynadığı role bakabiliriz. Ettirgen yapılarda nesnenin hangi durum ekiyle işaretlendiği önemlidir. Aşağıdaki 10. örnekte fiilin ana unsuru fiile belirtme durum ekiyle bağlanırken diğerlerinde yönelme durumuyla bağlanmıştır. Etken yapıdaki nesnenin ettirgen yapıda korunduğu örneklerin oldukça sınırlı olduğu söylenebilir. Bu örnekler Oğuz grubu örneklerinden morfolojik işaretlenme açısından farklılaşır. Bu durum da fiilin zihinsel sözlükte veya normal bir sözlükte nasıl kodlandığını gösteren önemli bir kanıttır.

10. a) Mindiriñler *Gırkök atni*, ‘Bindiriniz Gır gök ata, (Özb, TDTEA-14: 227)’
b) Göroğlini *Gırkök atge* mindirdi. ‘Koroğlunu *Gırkök* ata bindirdi.’ (Özb, TDTEA-14: 198)
c) Memet *Emet’ni atga* mindürdi / mingüzdi. (Uyg)

İlgili fiilin aşağıdaki Yeni Uygurcadaki örneğinden de anlaşılacağı gibi yönelme durum eki kendini edilgen yapıda korumaktadır.

10. *Atga* minildi. (Uyg)

Kıpçak grubundaki Türk dillerinde (Kazakça, Kırgızca, Nogayca ve Kumukçada) *min-* fiilinin aldığı unsurlar Türkmence ve Özbekçedeki örneklere benzemektedir. Yani, fiil hem belirtme durum ekiyle hem de yönelme durum ekiyle çekimlenebilmektedir. Fakat burada yönelme durum ekiyle kurulan biçimlerin ilgili dillerde oldukça baskın olduğu söylenmelidir. Karakalpak Türkçesindeki örneklerin hepsi yönelme durum eklidir, taranan eserlerde belirtme durum ekiyle kodlanmış herhangi bir yapıya rastlanamamıştır. Aşağıdaki ilk yapılar ilgili dillerdeki yönelme durum ekiyle, ikinci örnekler belirtme durum ekiyle çekimlenen örnekleri göstermektedir.

11. a) Ak boz *atka* minşi kız ‘Ak boz ata binsene kız (Kaz, , TDTEA-27: 45)’
b) ... menin *atıma* mindin. ‘... benim atıma biniyorsun. (Kırg, TDTEA-32: 541)’
c) Toy üyge kelgenley, yaslar *mäşinge* mindiler. ‘Düğün evine gelene kadar gençler arabaya bindiler. (Nog, TDTEA-21: 391)
d) Tartçıgız, bugün *atga* mineyik. ‘Çeksenize, bugün ata binelim. (Kum, TDTEA-20: 41)’
e) *Atlarına* minedi. ‘Atlarına binerler. (KrKal, TDTEA-23: 91)’
12. a) Aldırıp *atın* minedi. ‘Tutturup atına bindi. (Kaz, , TDTEA-27: 220)’
b) *atı* baldardın biri minip ‘atı çocuklardan biri binerek (Kırg, TDTEA-32: 72)’
c) Yorga *atı* mindi Orak. ‘Orak yorga ata bindi. (Nog, TDTEA-12: 28)’
d) ... yamanlıqqa baraganda ulla *aygırını* minersen. Vöre balam, *birin* minegen yolga *birin* minmessen! ‘... kötülüğe gideceğin zaman büyük aygıra binersin. Sakın, çocuğum, yanlışlıkla birine bineceğin yerde öbürüne binme! (Kum, TDTEA-20: 161)’

Kıpçak grubundaki Türk dillerinde her ne kadar etken biçimlerinde dolaylı nesne belirtme durum ekli kodlanmış olsa da bu kodlanma ettirgen yapıya yansımaz. *mingiz-/ mindir-* biçiminde ettirgen yapılan fiilin yönelme durum ekini alan unsurları *atına, tüyege*’dir. Aşağıdaki Kazakça ettirgen yapılarda yukarıdaki etken yapılardaki yönelme ve belirtme durum eklerinin hangi unsura dönüştüğü görülmektedir. İlk örnekler, ettirgen yapının nesnesini barındırmasa da dolaylı nesneye sahiptir.

13. a) kökesi *ø atına* mingizip ... ‘Babası (onu) ata bindirir ... (Kaz, , TDTEA-28: 455)’
b) ... öziniñ *atına* mindirdi. ‘... kendi atına bindirdi. (Nog, TDTEA-21: 410)’
c) *Ø atına* mingizip ‘atına bindirip (KrKal, TDTEA-23: 53)’
d) Qızın ulla *tüyege* de mindirip ‘Kızını büyük deveye bindirip (Kum, TDTEA-20: 77)’

Tipolojik olarak Türk dillerinde edilgenlik eki çok değişmez. Etken bir yapıyı edilgen biçime dönüştürmek genellikle -(X)l biçimbirimiyle yapılır. Türk dillerinde yaygın edilgen yapma biçimi bu olsa da aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi zaman zaman edilgen biçimbirimsiz de edilgen yapılar elde edilebilmektedir. Böyle örnekler Türk dillerinde, özellikle sıfatfiilli yapılarda ve dünya dillerinde oldukça yaygındır (Karabulut, 2011: 132, 133).

14. a) Aska-toyğa mingende ‘Aş ve düğün için binildiğinde... (Kaz, , tdtea-27: 33)’
b) Kazaklıkta mingen arık at, ‘Kazaklıkta binilen arık at (Nog, tdtea-21: 103)’

- c) Mingen bedev jelgendi ‘Binilen at koşturur. (KrKal, tdtea-23: 96)’
d) Sen minegen gogan tüslü argumaq / Minilmesin bugünden soñ, senden soñ! ‘Senin bindiğin erik renkli çevik at, / Binilmesin bugünden sonra, senden sonra. (Kum, tdtea-20: 49)’

Güney Sibirya Türk dillerinden Altay Türkçesinde *min-* fiili Türkmençe ve Özbekçede olduğu gibi ikili kullanımlar görülür. Hakas Türkçesinde ise *min-* fiilinin sadece yönelme durum ekiyle çekimlendiği görülür. Yönelme durum ekiyle kurulan onlarca örnek olmasına rağmen belirtme durum ekiyle kurulan bir örneğe bile rastlanamamıştır. Hakasçaya benzer bir istem Dolgancada vardır.

15. a) Küreñ adına mindi, ‘Kahverengi atına bindi. (Alt, tdtea-24: 44)’
b) Kizī adınğa müñgence ‘Başkasının atına binmektense ... (Hak, tdtea-25: 212)’
c) Atxa münmeende xamjıg sappa ‘When not riding the horse, do not blow your whip.’ (Hak, Ross, Nugteren & Waibel, 2006: 165)
d) akka olorobun ‘I mount a horse, I get on a horse. (Dol; Li, 2011: 321)’

Kuzey Sibirya dillerinden Yakutçada ise fiil Hakasçadan farklı olarak belirtme durum ekiyle işaretlenmektedir. Yakutça gibi Altaycada da yönelme durum ekli yaygın işaretlenme yanında az da olsa belirtme durum ekli kodlanmalar vardır:

16. a) *atın* miinen ‘atını binerek’ (Yak; Vasilyev, Kirişçioğlu & Killi, 1996: 6).
b) Uulçak süünip iyterin erkelep, onon *birüzin* minip alıp, aksak iydin cedininip, ayılına caldı. ‘Oğulcuk sevinçle köpeklerini okşayıp, birine binip, aksak köpeği de yedeğine alıp evine gitmiş. (Alt, tdtea-24: 124)’
c) Boyı çılap karıy bergen ölö *adın* minele, ‘Kendisi gibi yaşlanmış atına binerek (Alt, tdtea-24: 324)’
d) Ceeren *adın* mine sogup... ‘Kızıl donlu atına binip, (Alt, tdtea-24: 79)

5.2 Söv- fiili

Türkmencede aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi *söğ-* fiili kendisine yönelme durum ekiyle işaretlenmiş dolaylı nesne istemektedir. Böyle bir işaretlenme fiilin edilgen yapısında da korunur.

17. a) *Mana* söğüp hem biler... ‘Döver de över de.. (Trkm, tdtea-11: 180)’
b) *Çaga* söğüldü ‘Çocuğa sövüldü. (Trkm)’

Batı Oğuz grubunda yer alan Standart Azeri Türkçesinde ise *söy-* fiili Modern Türkçeden ve Türkmenceden farklı olarak belirtme durum eki alır. Sultanzade

(2012) bazı diyalektlerde ise fiilin yönelme durum ekini istediğini ve bunun da kabul edilebilir olduğunu belirtir.

18. a) bu çiskinlik *payızı* söydü. ‘he cursed this drizzly autumn. (Azer; Sultanzade, 2012: 235)’
b) *Sene* söydükleri ‘sana sövdükleri (Azer, TDTEA-4:113)’

Uygur grubundaki Özbekçede *sök-* biçimine sahip olan fiil belirtme durum ekini istediği için Türkmençe kullanımlardan farklılaşır.

19. a) Efendi *eşegini* sökib ura başlagen edi, ‘Hoca eşeğine sövüp vurmaya başladı. (Özb, TDTEA-14: 291)’
b) Aq kellelik, qara *devni* sökmekke. ‘Ak başlı, kara deve sövmeye. (Özb, TDTEA-15: 314)’

Aşağıdaki edilgen Özbekçe yapı, ilgili fiilin edilgen yapıdaki unsurlarının nasıl gerçekleştiğini kısmen yansıtmaktadır. *söyül-* fiili etken yapıdaki nesnesini edilgen yapıya özne olarak taşımıştır. Buradaki örnekler Kıpçak grubundaki örneklere benzemektedir.

20. Şeyle-de bolsa ol yiğitde dalananına, söyülenine parh goyarlık an yoğum anlap, sıpayıçlık bilen garşı çıkdı. ‘Buna rağmen o delikanlı da dalanmayı, sövülmeyi önemseyecek bir anlayışın olmadığını anlayıp, kibarca karşı çıktı. (Özb, TDTEA-11: 79)’

Yeni Uygurcada *söv-* fiili yerine *tilli-* fiili kullanılmaktadır. Bu fiilde kendisine belirtme durum ekli bir unsur istemekte ve etken cümlelerin nesnesi edilgen yapıda özne konumuna taşınmaktadır.

21. a) Memet *u kişini* tillidi. (Uyg)
b) *U kişi* Memet teripidin tillandi. (Uyg)

Kıpçak grubu dillerinde ilgili fiilin işaretlenmesi birbirine benzer. Kazakça, Kırgızca, Karaçay-Malkarca, Nogayca, Tatarca, Kumukçada *söv-* (*sög-*, *sök-*, *sük-*) fiilinin hedef rolü belirtme durum ekiyle işaretlenmektedir. Kullanımlardan bazıları aşağıdaki gibidir:

22. a) *Jaksılardı* sögedi. ‘İyilere söver. (Kaz, TDTEA-27: 403)’
b) *Meni* kanday sögöör eken? ‘Bana nasıl sövecek acaba? (Kırg, TDTEA-32: 408)’
c) Adam tüyüldü. Har kim da *anı* sögedi, ol osal balanı. ‘İnsan değildir. Herkes de onu kötüler, o kötü yavruyu. (KrMal, TDTEA-22: 299)’
d) *özün* sögip ‘kendine sövdü (Nog, TDTEA-21: 425)’

e) Ul *beni* sükti... ‘O bana sövdü ... (Tat, TDTEA-18: 217)’

f) Söge *anam-atamnı*. ‘Söver anama babama. (Kum, TDTEA-20: 240)’

Kıpçak grubundaki Türk dillerinde yukarıdaki yapıların ettirgen biçimleri, çok olmasa da, istenen ettirgen yapılarda beklenen dönüşümlerin gerçekleşmiş olduğunu yansıtır. Yani, 24. örnekte etken yapının belirtme durum ekli nesnesinin, *birsin*, ettirgen yapıya aynen taşındığını düşünebiliriz. Ayrıca etken cümlelerin öznesi de ettirgen yapıda boş olan en uygun pozisyona taşınmalıdır. Modern Türkçede geçişli fiilin öznesi ettirgen yapıda dolaylı nesne pozisyonuna taşınır: *Ali kitabı okudu.* → *Mehmet, Ali'ye kitabı okuttu.* Fakat Tatar Türkçesinden gelen örnekte etken cümlede özne olduğunu düşündüğümüz unsur yönelme durum ekiyle değil vasıta/araç *-nen* ile işaretlenmiştir. Bu durumun dilin kendi içinde geliştirdiği sözdizimsel bir işaretleme midir yoksa bu işaretlemede başka dillerin etkisi var mıdır sorusunun cevabı için kuşkusuz daha fazla veriye ihtiyaç vardır.

23. İlni butıy Şehidulla, *birsin birsin* süktire. ‘Memleketi karıştırır Şehidulla, birini birine sövdürür. (Tat, TDTEA-17: 381)’

Aşağıdaki Kırgızca ettirgen cümlelerin bütün unsurları yer almasa da şu değişimlerin gerçekleştiği düşünülebilir: Ettirgen yapıdaki nesne (*atandı*, ve *balanı*) etken yapıda da kendini koruduğu için bu cümlelerin etken biçiminin *atañdı sök-* ve *balanı sök-* olduğunu söyleyebiliriz.

24. *Atañdı* boşko söktürbö. ‘Babana boş yere sövdürme (Kırg, TDTEA-31: 294)’

Ahmet Alige *balanı* söktürdü ‘Ahmet Ali’yi çocuğa sövdürdü. (Kırg)’

Aşağıdaki cümleler de ilgili fiilin Tatarcadan gelen edilgen ve dönüşlü biçimlerini yansıtır. İlk örnekte (*sügildin*) etken cümlelerin nesnesinin, edilgen yapıda açık olarak görülmesi de, özne pozisyonuna taşındığı düşünülebilir. Türkiye Türkçesinde yönelme durum ekiyle işaretlenen *söv-* fiili kendisine yönelme durum ekli unsur gerektirir ve edilgen yapıda bu unsur da korunur: *Birisine sövdü.* → *Birisine sövüldü.* Fakat Tatarca edilgen örnekte yönelme durum eki alan bir isim unsuru ilgili yapıda bulunmamaktadır. Yine Tatarca ikinci örnekte gördüğümüz *sögin-* fiili edilgen yapıdaki değişime destek sağlayabilir. Dönüşlü yapılar da, edilgen yapılarda olduğu gibi, genellikle nesne ortadan kalkar ve fiilin etkisi özne üzerinde de gerçekleşir. Aşağıdaki dönüşlü örnekte de dönüşlü biçimbirim nesneyi ortadan kaldırmış ve özne anlamsal açıdan çift görev üstlenmiştir.

25. a) Sügildin: "Bılçırak tatar!" - dip. ‘Sövüldün: "Pis Tatar! deyip. (Tat, TDTEA-19: 115)’

b) Pristav Subulev süginip yüriydir kırdı ... ‘Komiser Sobolev sövünüp dolaşıyor kırdı ... (Tat, TDTEA-17: 382)’

Hakasçada *söv-* fiiline karşılık gelen kelimeler şunlardır: *sök-*, *sökle-* ve *aynalan-* ‘sövmek, kızmak’ (Arıkoğlu, 2005: 448). Hakasça ve Altaycada belirtme durum ekli nesnelere isteyen yüklemeler aşağıdadır.

26. a) Töröl *tilimdi* sovsem undugam⁴ ‘Anadilimi sövsem unuttum. (Alt, TDTEA-24: 409)’
b) Olarnı hay *hınğanni* sökklep, surça. ‘Onlara küfrederek soruyor. (Hak, TDTEA-25: 276)’
c) *kemni* söklepçeziñ? ‘Kime sövüyorsun? (Hak, TDTEA-25 Valentina Gavrilovna)

5.3 Başla- fiili

Türkçede kullanım sıklığı oldukça yüksek olan *başla-* fiili sözdizimsel ve anlamsal açıdan çok farklı kullanımlara sahiptir. *başla-* fiili, fiilimsiler yardımıyla çeşitli yan cümleleri yönetir: *Çocuk oynamaya başladı.* Bu gibi yapılar Türk dillerinde sıklıkla –p zarf fiil ekleriyle kurulmaktadır: ... *Tölegen kız alayak şağına kelgende, Tölegen özine yaragan kız izlep baslaydı.* ‘Tölegen evlenecek çağa gelince, kendi için uygun bir kız aramaya başlar (Nog, TDTEA-21: 74).’ Diğer taraftan bu fiil eksiz olarak da (Uyg, *iş başla-*) isimlerle birleşebilmektedir. Burada, bu tür birleşik cümle yapıları yerine bu fiilin Güncel Türkçe Sözlük’te (<http://www.tdk.gov.tr/>) verilen üçüncü anlamını (bir işe girişmek, harekete geçmek) içeren ve Modern Türkçede -A yönelme durum ekini gerektiren yapılar incelenecektir.

Yukarıdaki bölümlerde de açıklandığı gibi bu fiil Türkçenin erken dönemlerinde yukarıda incelenen fiiller gibi belirtme durum ekiyle işaretlenmiştir.

Oğuz grubundaki dillerde, (Türkmence, Azerice) *başla-* fiili taranan eserlerde yönelme durum ekini istemektedir. Seçilmiş bazı örnekler aşağıdaki gibidir:

27. a) ... *söze* başlan. ‘... döze başlar. (Trkm, TDTEA-10: 100)’
b) Adil Şah *toya* başladı (Aze, TDTEA-1).
c) *emeliyyata* başlayan bir sehrkar (Aze, TDTEA-5).

Bu fiilin edilgen biçiminin kullanımı Modern Türkçedekinden farklıdır. Modern Türkçede genellikle *başla-* fiiliyle kullanılan birçok yapı özellikle Türkmencede *başlan-* fiiliyle kurulmaktadır. Bu tür yapılarda genellikle özne konumu edici rolü dışındaki rollerden birini seçmektedir. Olaya bakış tarzıyla onun ifade ediliş şekli aynı dil grubu içinde olsa bile farklılaşabilmektedir. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

28. a) tanrınını yine bir *günü* başlandı .. ‘Yine Allah’ın bir günü başladı. (Trkm, TDTEA-11: 417)’

⁴ Altay Türkçesinde belirtme durum ekleri +nI ve +DI’dir (Güner Dilek, 2007: 1037).

b) Bulut oynap, başlandı gış ‘Bulut oynayıp, başladı kış (Trkm, TDTEA-11: 321)’

Özbekçe ve Uygurcada cümle kuruluşunda çok farklı işlevleri olan *başla-* fiili belirtme durum ekiyle işaretlenmiştir (Engesæth et al., 2010: 216; Schwarz, 1992; Tömür, 2003).

29. a) Karahan kırk keçeyu kırk kündüzli *toyni* başlab yubaribdi. ‘Karahan kırk gün kırk gece düğüne başlamış. (Özb, TDTEA-14: 69)’
b) Sentabda isyan pişib-yetilip turgen bir paytda Ceveçiden *ğazavatni* başlaş hakıda hat keldi. ‘Sentab'da isyanın olgunlaştığı bir sırada Ceveçi'den gazayı başlatma hakkında mektup geldi. (Özb, TDTEA-15: 353)’
c) ... Zängi atägä ätäb mäqbärä *qurişni* başlab yubaribdi. ‘... Zenci Baba adına türbe yapımını başlatmış. (Özb, TDTEA-14: 316)’
d) *Dersini* başlamaduk emese. (Tömür, 2003: 328)

Tömür (2003: 393) edilgen yapıları anlattığı bölümde, örnek cümlesinde *başlan-* fiilini seçer. Verdiği edilgen cümlenin öznesinin, *oyun*, *başla-* etken fiilinin nesnesi olduğu vurgusunu yapar. Böyle bir cümle Özbekçe ve Uygurca için yukarıda verilen belirtme durum ekli etken cümlelerin nesnelere düzenli bir şekilde özne konumuna geçtiklerini gösterir. Yani Modern Türkçenin tersine Uygurcada ve Özbekçede *başla-* fiili zihinsel sözlükte belirtme durum ekiyle işaretlenmektedir.

30. a) *Oyun* başlandı. ‘The play began / was begun. (Tömür, 2003: 393)’
b) İş başlandı. (Uyg)

başla- fiiliyle kurulan birçok yapının öznelere, semantik anlamda kılıcı değildir ve Türkmencedeki kullanımlarla aşağıdaki Özbekçe örneklerle örtüşmektedir.

31. a) kinö qaçon başlanadi. ‘When does the movie start?’ (Özb; Raun 1969: 17) / Sinema ne zaman başlar.’
b) Toy başlanibdi ‘Düğün başlamış. (Özb, TDTEA-14: 95)’
c) Nihayet, boyagi gilastidegi yağaç söride resm çizile başlandı. ‘Nihayet, önceki kiraz ağacının altındaki ağaç sehpa resim çizilmeye başlandı. (Özb, TDTEA-15: 402)’

Kıpçak grubundaki dillerde (Karaçay-Malkarca, Tatarca) de, elde çok veri olmamasına rağmen *başla-* fiilinin belirtme durum ekli nesne istediği sonucuna ulaşabiliriz.

32. a) *işni* başladım ‘İşe başladım’ (KrMal; Tavkul, 2000: 113)
b) Bir yak ta *sugişni* başlamıy. ‘Bir taraf da savaşa başlamamış. (Tat, TDTEA-17: 222)’
c) Niçik bu *küylerni* başlayım? ‘Nasıl bu türkülere başlayayım? (Tat, TDTEA-17: 79)’

d) Ali *işti* başladı. ‘Ali işe başladı.’ (Kırg)

Kırgızcada fiilin belirtme durum ekli nesnesi ettirgen yapıda, kural gereği, kendini korur.

33. Ahmet *Alige işti* başlattı. ‘Ahmet Ali’yi işe başlattı. (Kırg)’

Sibirya Türk dillerinden Tuvacada *başla-* fiili için genellikle *egele-* fiili kullanılır. Bu fiil de kendisine belirtme durum ekli nesne ister. İlgili fiil Hakasçada *pasta-* şeklindedir. Fiilin edilgen biçimi *pastal-*, ettirgen biçimi de *pastat-* şeklindedir. (Gürsoy-Naskali, Butanayev, İsina, Şahin & Koç, 2007: 363)’

34. a) taraa *kezişkini* egeleen ‘hasat etmeye başladı, hasata başladı’ (Tuv, Tenişev, 1968: 604)’

b) *Çuttı* haydi pastacañ ‘Hayata nasıl başlamalı. (Hak, TDTEA-25)

Aşağıdaki Hakasça ettirgen yapı örnekleridir. Etken cümlelerin belirtme durum ekli nesnelere ettirgen yapıya aynen taşındığı söylenebilir.

35. a) -Mına pu, pu adaylar *kirektĩ* pastapçathan ... ‘-İşte bu, bu köpekler o olayı başlattılar ... (Hak, TDTEA-25: 277)’

b) Ol *nimenĩ* sinĩñ kizĩñ pastapçathan oshas. ‘Bunu senin kocan başlattı gibi (Hak, TDTEA-25: 285)’

Çuvaşça

Her bölümde ilgili fiillerin Türk dillerindeki yansımaları incelenirken Çuvaşçadaki durum bilinçli olarak atlanmış, sona bırakılmıştır. Çuvaşça birçok konuda Türk dillerindeki eskicil unsurlar hakkında birçok veri sunarken (Yılmaz, 2010; Yılmaz, 2013a; Yılmaz, 2013b) maalesef bu yazıda araştırılan fiil ve unsurlarının sentaktik değişimlerini izlemeyi çok mümkün kılmaz. Çünkü Çuvaşçada belirtme ve yönelme durum ekleri ayrı ayrı müstakil ekler değil, bunlar bir ektir. Bu ek basitçe ünsüz ile biten kök ve gövdelerden sonra -nA, ünlü ile biten kök ve gövdelerden sonra -A’dır (Yılmaz, 2002: 7). Çuvaşçada belirtme ve yönelme durumu ekinin aynı olması yukarıdaki fiillerde aranan sözdizimsel değişimleri yansıtamadığı için inceleme dışı bırakılmıştır.

Sonuç ve Tartışma

Bu makalede Eski Türkçede belirtme durum ekiyle Türkiye Türkçesinde ise yönelme durum ekiyle işaretlenen bazı fiillerin diğer Türk dillerinde hangi durum ekleriyle işaretlendikleri ve bu fiillerin morfosentaktik işlemlerde nasıl davrandıkları incelenmiş ve biçimbilimsel işaretlenme, gramatikal ilişki ve semantik rollerin örtüşüp örtüşmediği sorgulanmıştır. Biçimbilimsel açıdan Türk dillerinde durum kategorisi işaretleyicileri oldukça açıktır. İlgili durum eki -Nİñ veya -(n)İñ, yönelme durumu -GA veya -(y)A, belirtme durumu -NI veya -(y)I, bulunma durumu -DA ve ayrılma durumu -DAn biçimbirimleriyle işaretlenir (Johanson, 1998b: 39). Türk dillerindeki durum kategorisi işaretleyicileri bu kadar açık olsa da bazen fiillerin hangi durum ekleriyle donatılacağını tahmin etmek

zorlaşabilmektedir. Morfosentaktik açılardan incelenen üç fiilin biçimbilimsel işaretlenmesinin, Modern Türkçeye karşılaştırıldığında, her zaman birebir örtüşmediği söylenebilir. Türk dili kültürel sözvarlığının önemli fiillerinden biri olan ve Türkiye Türkçesinde artık yönelme durum ekini alan *bin-* fiili, Oğuz grubu dilleri de dahil olmak üzere Uygur, Kıpçak ve Sibirya Türk dillerinde küçük sapmalar olsa da genellikle hem yönelme hem de belirtme durum ekiyle kodlanmaktadır. Bu tür ikili kullanımlar tıpkı bu fiilin Orta Türkçedeki ikili kullanımlarına benzemektedir. Yapısal değişikliğe uğrayan bir yapının dilin bir döneminde nöbetleşmeye uğraması tarihsel açıdan beklenen bir durumdur. İkili yapıların aynı anda dilde nöbetleşmesi morfosentaktik değişimlerde hangi unsurun seçildiğini yansıması açısından önemlidir. Türk dillerinde ikili durum ekiyle kullanılan *bin-* fiilinin yönelme durum eki, ettirgen ve edilgen yapılarda, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, kendini koruduğunu göstermektedir: *Göroğlu meni Giratîñ sırtına mündürüp ...* ‘Köroğlu beni Kırat’ın sırtına bindirip ... (Trkm, TDTEA-11: 399)’. İşte bu yüzden *bin-* fiili zihinsel sözlükte hedef rolündeki yönelme durum ekini alan bir fiil olarak yer almaktadır. Diğer iki fiilin sözdizimsel durumu *bin-* fiilinden farklıdır. *Söv-* fiili Oğuz grubu dilleri dışındaki Türk dillerinde belirtme durum ekini zorunlu olarak ister. Sözdizimsel değişimler de bunu destekler: *Atañdı boşko söktürbö.* ‘Babana boş yere sövdürme (Kırg, TDTEA-31: 294)’. *Başla-* fiilinin durumu da *söv-* fiili gibidir. Genellikle Oğuz grubu dışındaki Türk dillerinde fiil belirtme durum ekini alır: *işni başladım* ‘İşe başladım (KrMal; Tavkul, 2000: 113)’. Sözdizimsel değişimlerde de belirtme durum eki beklenen değişimi sergiler: *Oyun başlandı.* (Tömür, 2003: 393).’ Her iki fiil de zihinsel sözlükte hedef rolünü belirtme durum ekiyle kodlanmaktadır.

Bu yazıda incelenen fiillerin unsurlarına anlamsal roller açısından da tartışılması gerekir. Bazılarında yönelme bazılarında ise belirtme durum ekli olan unsurlar yüklemle ilişkileri açısından sırasıyla belirtilen nesne ve dolaylı nesneyi karşılarlar. Belirtilen veya dolaylı nesneyi karşılayan bu morfolojik işaretlemenin semantik karşılığı *etkilenen* ve *tema* roller değildir. Çünkü *etkilenen* rolü de fiilin anlamına bağlı olarak bir katılımcı yardımıyla durum değişikliğine uğrar. Diğer taraftan *tema* rolü fiilin anlamına bağlı olarak bir varlığın yerini veya yer değişikliğini gösterir (Croft, 2012: 177; Fillmore, 2003: 464). Makalede tartışılan fiillerden hiçbirinin yönelme veya belirtme durum ekli unsuru temel nesnenin rolü olan *etkilenen* veya *tema* rolünde değildir. Yer değiştirmenin son noktasını gösteren *alıcı*, *deneyimci* gibi rolleri de kapsayan *hedef* rolü makalede incelenen fiillerin anlamsal değerlerini gösteren roldür. *Bin-*, *söv-* ve *başla-* fiillerinin anlamları, her ne kadar bazı Türk dillerinde belirtilen nesne konumunda olsa da, bir şeye yönelme, hareketi birisine yapma anlamı taşır. Bu durumda *hedef* rolünün diğer dillerde olduğu gibi belirtme veya yönelme durum ekiyle işaretlenebileceği ortaya çıkar. Oğuz grubu Türk dillerinde hedef rolü genellikle yönelme durumuyla, diğer Türk dilleri belirtme durum ekiyle işaretlenir.

Bundan sonraki çalışmaların daha geniş ve anlamsal açıdan bir grup oluşturan fiil ve unsurlarının morfosentaktik ve anlamsal roller açısından Türk dillerinde sorgulanması, incelenmesi Türkçede fiillerin istem tipolojisinin gelişmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- ARIKOGLU, Ekrem, (2005), *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ.
- ARNAZAROV, Seyitnazar, (2008), "Türkmen ve Türkiye Türkçesinde Bazı Ortak Fiillerde Yalancı Eşdeğerlik". *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 33(3): 31-49.
- BARÖDAL, Jóhanna, (2011), "The rise of Dative Substitution in the history of Icelandic: A diachronic construction grammar account". *Lingua* 121(69-70): 60-79.
- BİLGİN, Azmi, (1996), *Nazmü'l-Hilâfiyat Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BLAKE, Barry J., (2001), *Case*, Cambridge: Cambridge University Press.
- CROFT, William, (2012), *Verbs: Aspect and Causal Structure*, Oxford: Oxford University Press.
- DEMİRCİ, Kerim, (2007), "Türkçedeki Hal Eki Nöbetleşmeleri Üzerine", *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*: 126-139.
- DEMİREZ GÜNERİ, Aysun, (2007), *Yeni Uygur Türkçesindeki Fiillerin Durum Eklî Tamlayıcıları*, Basılmamış Doktora tezi, Gazi Üniversitesi.
- ENGESÆTH, Tarjei; Mahire YAKUP; Arianne DWYER, (2010), *Greetings from the Teklimakan: A Handbook of Modern Uyghur*, Lawrence: University of Kansas Scholarworks.
- ERDEM, Mevlüt, (2004a), "Eski Anadolu Türkçesinde Fiiller ve Unsurları". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 951-958.
-, (2004b), "Verbs and Their Arguments in Turkish: Accusative to Dative Case". Kâmile İmer, Gürkan Doğan, (Ed.), *Current Research in Turkish Linguistics*, Gazimağusa Eastern Mediterranean University Press. 249-257.
-, (2009), *Bahrü'l-Hikem*, Ankara: Birleşik Yayınevi.
- ERGIN, Muharrem, (1985), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
-, (1997), *Dede Korkut Kitabı Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- FAARLUND, Jan Terje, (2001), "Introduction". Faarlund, Jan Terje, (Ed.), *Grammatical Relations in Change*, Amsterdam; Philadelphia: J. Benjamins. 1-13.
- FARRELL, Patrick, (2005), *Grammatical Relations*, Oxford; New York: Oxford University Press.
- FİLLMORE, Charles, (2003), "Valency and Semantic Roles: the Concept of Deep Structure Case". Ágel, Vilmos, (Ed.), *Dependenz und Valenz: ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung = Dependency and valency: an international handbook of contemporary research*, Berlin; New York: Walter de Gruyter. 457-475.
- GÖKSEL, Ash; Celia KERSLAKE, (2005), *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London: Routledge.
- GÜNER DİLEK, Güner, (2007), "Altay Türkçesi". Ercilasun, Ahmet B., (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ. 1009-1084.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine; Viktor BUTANAYEV; Almagül İSİNA; Erdal ŞAHİN; Aylin KOÇ, (2007), *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- JOHANSON, Lars, (1998a), "The History of Turkic". Johanson, Lars & Csato, Eva A., (Eds.), *The Turkic Languages*, London & New York Routledge 81-125.

-, (1998b), "Structure of Turkic". Johanson, Lars & Csato, Eva A., (Eds.), *The Turkic Languages*, London & New York Routledge 30-66.
- JÓNSSON, Gísli Jónsson, (2009), "Verb Classes and Dative Objects in Insular Scandinavian". Chelliah, Jóhanna Barðdal ve Shobhana L., (Ed.), *The Role of Semantic, Pragmatic, and Discourse Factors in the Development of Case*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 203-224.
- KARABULUT, Ferhat, (2011), *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi Dilbilimsel Bir İnceleme*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- KARAHAN, Leyla, (2007), "Belirtisiz Nesnenin Söz Dizimindeki Yeri Üzerine". Károly, László, (Ed.), *Turkology in Turkey Selected Papers*, Szeged: SzTE BTK Altajisztikai Tansék. 327-335.
- KAUFMANN, Anna Bartra, (2005), "Accusative Alternation in Old and Modern Romance". Batllori, Montserrat, Hernanz, Maria-Lluïsa, Picallo, Carme & Roca, Francesc, (Eds.), *Grammaticalization and Parametric Variation*, Oxford: Oxford University Press. 124-145.
- KORKMAZ, Zeynep, (1995), "Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri ve Fonologie-Morphologie Bağlantısı". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar İkinci Cilt*, Ankara: Türk Dil Kurumu. 222-231.
- KORNFİLT, Jaklin, (1997), *Turkish*, London; New York: Routledge.
- LEWIS, Geoffrey, (2000), *Turkish Grammar*, Oxford; New York: Oxford University Press.
- Lİ, Yong-Song, (2011), *A Study of Dolgan*. Seoul: Seoul National University Press.
- MALİNG, Joan, (2001), "Dative: The Heterogeneity of the Mapping among Morphological Case, Grammatical Functions, and Thematic Roles". *Lingua* 111(4-7): 419-464.
- PALMER, Frank Robert, (1994), *Grammatical Roles and Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ROOS, Martina Erica, (2000), *The Western Yugur, (Yellow Uyghur) Language: Grammar, Texts, Vocabulary*, Doktora tezi, Leiden University.
- ROOS, Marti; Hans NUGTEREN; Zinaida WAİBEL, (2006), "Khakas and Shor Proverbs and Proverbial Sayings". Erdal, Marcel & Nevskaya, Irina, (Eds.), *Exploring the Eastern Frontiers of Turkic*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 157-192.
- SCHWARZ, Henry G., (1992), *An Uyghur-English Dictionary*, Bellingham, Wash.: Centre for East Asian Studies, Western Washington University.
- SULTANZADE, Vügar, (2012), "The Syntactic Valency of Some Verbs in the Book of Dede Korkut: Diachronic Differences". *bilig* 61: 223-244.
- TAVKUL, Ufuk, (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDTEA *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1-32*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1993-2005.
- TEKİN, Talat, (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington,: Indiana University.
-, (1995), *Orhun Yazıtları*, İstanbul: Sanat Kitapevi.
-, (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TENİŞEV, E. R., (1968), *Tuvinsko-russkiy slovar'*, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- TEZCAN, Semih; Hendrik BOESCHOTEN, (2001), *Dede Korkut Oğuznameleri*, İstanbul: YKY.
- TİMURTAŞ, Faruk K., (1985), *Osmanlı Türkçesi Grameri Eski Yazı ve İmlâ-Arapça-Farsça-Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TÖMÜR, Hâmit, (2003), *Modern Uyghur Grammar: Morphology*, İstanbul: Yıldız.
- TRASK, R. L., (1999), *Key Concepts in Language and Linguistics*, London; New York: Routledge.
- UZUN, Nadir Engin, (2000), *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul: Multilingual Yayıncılık.

- VAN KEMENADE, Ans, (1987), *Syntactic Case and Morphological Case in the History of English*, Dordrecht Foris Publications.
- VAN VALİN, Robert D., (2001), *An Introduction to Syntax*, Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press.
- VASİLYEV, Yuriy; M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU; Gülsüm KİLLİ, (1996), *Saha, (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- YAKUP, Abdurishid, (2005), *The Turfan Dialect of Uyghur*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- YILMAZ, Emine, (2002), *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji: Bir Deneme*, Ankara: Grafiker Yayıncılık.
-, (2010), "Karşılaştırmalı Türk Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri I: Sesbilgisi". *Turkish Studies* 5(4): 728-741.
-, (2013a), "Karşılaştırmalı Altay Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri III: Sesbilgisi". *Leyla Karahan Armağanı*, Ankara: Akçağ. 925-932.
-, (2013b), "Karşılaştırmalı Türk Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri II: Biçimbilgisi". Gül, Bülent, (Ed.), *Bengü Belek, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 483-490.